

УДК 167.11

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2020-2-7>

Старікова Галина Генівна

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософіїХарківського національного університету радіоелектроніки
пр. Науки 14, Харків, Україна

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ТА ТИПОЛОГІЮ НЕЯВНИХ ЗНАТЬ

*Актуальність проблеми. У статті досліджується особливий фрагмент когнітивної системи людини – імпліцитні, або неявні знання. Сучасна філософія не приділяє достатньої уваги цьому важливому складнику людського пізнання, особливо питанню типології неявних знань. Мета дослідження. Тому метою став аналіз розвитку імпліцитного типу знань та формулювання на цій основі підходів до класифікації неявних знань. Методи та результати. Запроваджується принципово новий підхід до аналізу цього типу людських знань, а також до вирішення актуальної для сучасної теорії пізнання проблеми розробки цілісної типології неявних знань. Пропонується за основу такої типології узяти історико-генетичний підхід, який полягає у розгляді основних етапів формування неявних знань в історії розвитку *homo sapiens*, аналізі різних типів імпліцитних знань, що виникають на цих етапах, і здійсненні на цій основі перших кроків до створення системної типологізації неявних знань. У ході аналізу доведена особлива роль, яку відіграють первісні типи імпліцитних знань, що формувалися у прадавніх людей на біологічному рівні у процесі безпосередньої практичної діяльності людей. Аутопоетичні витoki первісних знань беруть свій початок від тваринних предків людини, але на новому рівні отримують нові якості. Важливим висновком, який отримано у статті, є припущення, точніше, твердження, що цей найдавніший шар імпліцитних знань зберігає своє значення і для сучасної людини. Ці знання не тільки приймають участь у багатьох пізнавальних діях людини, вони є невіддільною складовою частиною фундаментального, базового шару висхідних передумовних знань, на яких базується майже уся пізнавальна діяльність людини, у тому числі й наукова. При цьому слід відмітити, що механізм аутопоетичного отримання неявних знань майже не змінився за останні тисячоріччя. Проаналізовано також особливий різновид неявних знань – імпліцитні знання, які притаманні природній мові. Вони також формуються у прадавні часи, але не тільки існують, але й активно діють у межах сучасних природних мов людства. Імпліцитні компоненти мови відіграють важливу роль як у процесах безпосередньої комунікації, так і у теоретичному, науковому пізнанні.*

Ключові слова: *неявне знання, імпліцитне знання, типологізація імпліцитних знань, аутопоез, когнітивна система, природна мова.*

Вступ. Проблема імпліцитних компонентів людського пізнання довгий час залишалася на периферії філософських досліджень. Лише у середині ХХ ст., внаслідок розвитку постпозитивізму та дискусій навколо цієї концепції увагу дослідників привернув безпосередньо феномен неусвідомлених компонентів людського знання, у тому числі й наукового. Хоча імпліцитність, неусвідомлений характер цього феномену робить його важкодоступним для формалізованого, абстрактно-наукового та філософського аналізу, дослідження у цьому напрямку є необхідними і важливими для більш глибокого і точного розуміння специфіки як людського пізнання взагалі, так і абстрактно-логічного, понятійного, наукового пізнання. Імпліцитний складник пізнання присутній у всіх без винятку видах людської діяльності – як в інтуїтивних діях «на рівні живої істоти», так і у специфічно-людській діяльності – пізнавальній, практичній, творчій. Тому дослідження проблеми імпліцитного знання залишається **актуальним** для сучасної теорії пізнання та епістемології.

Мета та завдання. Слід відмітити, що наявні дослідження неявних компонентів пізнання спрямовані на аналіз імпліцитних складників когнітивної системи сучасної людини, у цих роботах не розглядається походження і розвиток системи імпліцитних знань від перших етапів

їх виникнення, впродовж усієї історії становлення людства до сучасного періоду. Крім того, у подібних роботах практично не ставиться завдання розробки єдиної типології неявних знань, хоча інформації про різні види таких знань у філософів та вчених достатньо. Тому в нашому дослідженні ми ставимо перед собою одночасно **дві мети**: 1) розробити загальні принципи вивчення генезису неявних знань; 2) спираючись на запропоновану періодизацію виникнення і розвитку імпліцитних знань, запропонувати відповідну типологію цього виду людських знань.

Методи дослідження. Досягнення першої мети дослідження можливе завдяки використанню передусім класичних загальнонаукових і загальнологічних методів теоретичного дослідження, таких як аналіз даних, отриманих попередніми дослідниками, а також концепцій, що спираються на наведені дані; синтез отриманих теоретичних результатів та їх порівняння між собою. Це дозволило виявити наявні в існуючих концепціях протиріччя і недосконалість. Ці висновки стали основою для формування нових гіпотез щодо вирішення поставленої проблеми.

Крім того, дослідження генезису неявних знань можливо було здійснити, спираючись на історичний та генетичний методи. Розробка типології неявних знань вимагала також певного абстрагування від зайвої конкретики та здійснення теоретичних узагальнень.

Результати дослідження. Можна вважати, що сучасний етап дослідження неявних компонентів когнітивної системи людини почався з роботи М. Полані «Особистісне знання» [1]. Безпосередні послідовники М. Полані сконцентрували свою увагу на соціокультурній і соціопрактичній природі неявного знання. Цей аспект функціонування когнітивної системи так чи інакше розглядався у роботах таких дослідників, як М. Малкей, Дж. Гілберт, Т. Кун. У подальшому однобічність та обмеженість такого підходу поступово долається в трудах В. Лекторського, Л. Мікешіної, В. Героїменко, К. Пейперта, однак питання про розробку типології неявних знань у цих роботах не ставилося.

Тим не менш у процесі вивчення імпліцитного шару знань було виявлено такі його різновиди, як передумовне (обґрунтовальне), практично-діяльнісне, ціннісно-оцінювальне неявні знання. До передумовних відносять імпліцитні знання, які є базовою, висхідною основою і водночас умовою здійснення пізнавальної діяльності. Згідно з сучасними дослідженнями подібні знання включають у себе два основних компонента: 1) фундаментальні уявлення, що не усвідомлюються; 2) стійкі когнітивні структури, що лежить в основі пізнання, але теж не усвідомлюються суб'єктом пізнання. До другого, практично-діяльнісного типу, відносять ті неявні знання, які формуються шляхом наслідування у процесі спільної діяльності людей і у пізнавальному процесі виконують виключно інструментально-допоміжну функцію. В останні десятиріччя особливу увагу дослідники приділяли третьому різновиду неявних знань – ціннісно-оцінювальним імпліцитним знанням та їхній ролі у пізнанні, зокрема, їхньому впливу на здійснення науково-пізнавальної діяльності [2].

Слід відмітити, що як представлені, так й інші подібні типології відрізняються неповнотою і різноманіттям підстав для класифікації, що значно утруднює створення єдиної цілісної системи уявлень про типи неявних знань. Ми вважаємо, що однією з важливих причин такої обмеженості підходів є те, що усі дослідники розглядають неявні знання сучасної людини як сталий феномен, ігноруючи питання про генезис подібних знань. З огляду на це ми вважаємо досить плідним вирішення питання про типологію неявних знань на шляху аналізу формування і розвитку цього типу знань в історії становлення людства. Ми пропонуємо провести типологізацію імпліцитних знань за найбільш загальним і очевидним критерієм – етапом їх формування, від найдавніших, рефлексивно-фізіологічних за своєю природою і архетипічних за носіями неявних знань до сучасних, пов'язаних з науковою і технологічною діяльністю.

Найбільш давнім типом можна вважати так зване «протознання» – інформацію про навколишній світ, яку отримано спадковим способом від тваринних предків. Попри відсутність можливості (для носія цієї інформації) її вербалізації та усвідомлення, на наш погляд, її також необхідно віднести до неявних знань, оскільки подібні знання украй необхідні для виживання як індивіду, так і роду загалом. Цими «знаннями» користувались предки людини розумної й перші представники нашого роду задовго до появи власне *homo sapiens*. До них можна від-

нести вроджені інстинкти та наслідувані безумовні рефлексивні, а також механізми утворення рефлексів умовних, які стають основою, висхідною базою для переміщення людини на наступний рівень створення і збереження знань.

Це знання, які отримані у процесі аутопоеза, безпосередньої практичної діяльності людини у навколишньому світі. Подібного роду знання отримують усі живі істоти на нашій планеті, оскільки усі вони взаємодіють з навколишнім середовищем, отримують таким чином певну інформацію про світ і повинні враховувати її у своїх діях. На рівні вищих ссавців, а потім і людини, ця інформація може фіксуватися у вигляді образів, що якійсь час можуть зберігатися у пам'яті, а не у глибинах несвідомого. За своїм походженням вони із самого початку мають особистісний, індивідуальний характер, тому що їх отримує конкретна людина у своїх власній практичній діяльності. За відсутності мови цю інформацію досить складно, з одного боку, передати іншим людям, але й самому запам'ятати нелегко. Необхідні якісь «носії» для збереження подібної інформації – ними можуть бути образи або перцептивні відчуття різного типу. Наприклад, запах (звук, колір тощо) викликає згадку про певну ситуацію і відповідні правильні, ефективні дії у цьому разі.

Як ми вже відмітили, цей вид неявних знань можна вважати скоріше біологічним, психофізіологічним, притаманним скоріше вищим приматам, ніж людині. Однак ця інформація поступово фіксується навколишніми людьми і у разі її корисності / важливості для пристосування й виживання може ставати «загальною», таким чином подібні імпліцитні знання на неявному, практичному, аутопоетичному рівні можуть передаватися іншим членам людської спільноти. Саме тоді й формується спосіб передачі специфічно людського, але неявного знання, що описаний у роботі М. Полані. Цей процес отримання знань за десятки тисяч років також став вродженим і спадковим, він притаманний усім представникам *homo sapiens*. Оскільки він виникає і формується на «долюдському» етапі еволюції, його «носіями» є біологічні, досить прості психофізіологічні утворення. Можна припустити, що деяка важлива інформація фіксується органами відчуттів, але не поступає для аналізу до свідомості. Ймовірно, це пов'язано саме з історією формування цього когнітивного механізму. У процесі еволюції він досить успішно функціонував без участі свідомості (якої спочатку не було взагалі), тому уся інформація залишається і оброблюється на рівні підкірці, її усвідомлення, вербалізація і формалізація пов'язані з великими труднощами.

Як приклад можна розглянути відомий випадок із вченим Стенфордського університету. Він створив нову розробку і надрукував у науковому журналі детальний опис технологічного процесу. Дослідники із багатьох країн намагалися відтворити цю розробку, керуючись текстом статті, але нікому це не вдалося. Тоді усі зацікавлені вчені приїхали до автора, й він продемонстрував їм саму конструкцію та її функціонування. Ніякої нової інформації він не надав. Після цього усі вчені повернулися до своїх лабораторій, й у всіх дослідників апаратура запрацювала. Вчені дійшли висновку, що під час безпосереднього спілкування та взаємодії з'явилася деяка додаткова важлива, суттєва інформація, яку не було вербалізовано ані автором розробки, ані його колегами, але яка виявилася вирішальною під час здійснення експерименту. У чому полягав зміст цієї інформації, ніхто так і не дізнався.

Це класичний приклад аутопоетичного способу отримання неявних знань, зміст яких вже є специфічно людським, більш того, науковим, але при цьому залишається несвідомим. Можна сказати, що у процесі розвитку людства і становлення цивілізації біологічний зміст подібного типу знань поступово замінюється на соціокультурний. До речі, схожа еволюція – від біологічного змісту до специфічно людського – спостерігається і в іншому, згаданому раніше різновиді неявних знань – передумовних знаннях. Цей аутопоетичний тип імпліцитних знань можна вважати перцептивним як за його походженням, так і за формою «носія» та способам міжособистісної трансляції. Таким чином, вони з самого початку є позараціональними і несвідомими.

З іншого боку, поява цієї форми імпліцитних знань свідчить про формування специфічно людських способів фіксації, збереження і передачі інформації. Можна вважати цей тип «протосоціальним» інформаційним конструктором, який відрізняється від біологічних способів

передачі інформації, що обмежена питанням виживання. Для людини суттєвим стає не тільки виживання як таке, але й покращення, з одного боку, форм подібного буття у світі, а з іншого – поступова трансформація у процесі аутопоеза навколишнього середовища відповідно до інтересів та цілей людської спільноти. Під час цього процесу відбувається як удосконалення форм і способів практичної діяльності, так і поява нових знань про світ, але імпліцитні знання, як і раніше, зберігають свою важливу роль у житті людини.

З появою первісної мови кардинально, принципово змінюються носії інформації, у тому числі, як не парадоксально, й неявні знання. По-перше, здійснюється остаточний «зсув» у бік соціальної форми фіксації та передачі інформації. По-друге, основним носієм інформації віднині стає слово / мова. На цьому етапі формується пласт неявних знань, які тісно пов'язані з природною мовою. Цей аспект імпліцитних знань майже не вивчався дослідниками, навіть лінгвісти звернули на нього свою увагу лише у зв'язку з прикладними проблемами перекладу, білінгвізму та навчання іноземним мовам. Однак необхідно відмітити, що один із засновників європейської лінгвістики В. Гумбольдт ще наприкінці ХІХ ст. першим сформулював ідею про творчий і активно-діяльнісний характер мови, про зворотний вплив мови на національний дух і інтелектуальний рівень народу. При цьому він відмічав імпліцитний характер такого впливу, говорячи, що ця діяльність іманентна і конструктивна для мови [3, с. 58].

Подібні міркування ми зустрічаємо в працях М. Фуко: «Грамаічні структури мови виявляються апріорними передумовами усього, що можна виразити за допомогою мови» [4, с. 321]. Французький філософ вважав, що мова пов'язана з цивілізаціями на рівні пізнання, якого вони досягли через дух народу, що породив їх й може впізнавати в них себе (мовна ідентифікація). «Виказуючи думки за допомогою слів, над якими вони не мають влади, вкладаючи їх у словесні форми, люди вважають, що їхня мова їм підкорюється, не відаючи про те, що вони самі підкорюються її вимогам» [4, с. 321].

У мові кожного народу існує глибинний шар, з якого й «виростає» і на якому базується природна мова. До цього шару входять імпліцитні компоненти, позасвідомі структурні та семантичні передумови мови. Тому, зокрема, і наука може розглядатися як текст на природній мові, де образ (і його семантичний зміст) мають фундаментальне, визначаюче значення для відтвореної картини світу й побудови теорій (тобто для відтворення нашого уявлення про реальний світ, уявлення, яке переломлюється через нашу мову, традиції тощо) [5].

З позицій семіотики культури наша мова постає як базова, ядерна знакова система етнокультури, над якою надбудовуються усі інші знакові системи цієї культури як допоміжні, вторинні моделюючі системи. За такого підходу природна мова – це метапрограма, що регламентує через різного роду приписи – заповіді, закони, афоризми, прислів'я, рекламу, піар, людську поведінку, тобто певні програми поведінки, які функціонують у суспільстві у знаковому вигляді [6, с. 45]. Слід відмітити, що далеко не завжди ці знакові приписи являються «відкритою» для суб'єкту-індивіду, тобто усвідомленою, осмисленою інформацією. Дуже часто, особливо на рівні заповідей та традицій, їх реальний зміст, реальна об'єктивна причина їхнього формування вже давно забута, і модель поведінки сакралізовано без усвідомлення її сутності. Наприклад, різноманітні харчові обмеження або гігієнічні правила, норми одягу у різних релігіях мають зазвичай саме такий характер. Ми бачимо, що у цьому випадку за явним знаком, який розуміється соціумом, насправді стоїть несвідома, імпліцитна, забута багато поколінь тому інформація. Це один з типів імпліцитних складників природної мови.

До подібних складників можна віднести цілу низку невербальних лінгвістичних кодів, які мають скоріше образний, ніж мовний характер. Це різні образні системи певної культури, які виконують алегоричну і символічну функції. До них певною мірою можна віднести так звані лінгвокультурні коди – певні думки, що ззовні мають мовну форму, але їхня семантика не співпадає з цією формою. Наприклад, кінестетичний код, який сформувався на базі невербального коду міміки та жестів, з одного боку, у своїй внутрішній формі містить образи цих жестів, з іншого, зміст цих висловів на відповідає їхньому вербальному оформленню: *клонити голову, знизувати плечима, кусати лікті* і подібне. Вченим відома ціла низка подібних лінгвокультур-

них кодів. Це космогонічний (*бути на сьомому небі, луч надії, небо кличе*), соматичний (*голова колони, третє око*), кількісний (*тридесяте царство, у три струмки, на семи вітрах, сім разів відміряй, один раз відрізай*), архітектурний (*мости дружби, храм науки*), геометричний (*зробити круглі очі, круглий відмінник, круглий сирота, обвести навколо пальця*), одорістичний (*запах крові, пахнути війною*) і тому подібні [6, с. 48]. Цікавим є факт, що у різних культурах віддається перевага різним типам кодів. Так, для жителів Великої Британії особливе значення має спортивний код, для слов'ян – соматичний. Слід підкреслити, що носій мови, використовуючи подібні вислови, оперує семантичними одиницями (зміст), попри реальну зовнішню мовну форму (слово). Це також підкреслює імпліцитну специфіку цього фрагменту природної мови, який у теоретичній лінгвістиці отримав назву «безеквівалентна лексика».

Як неявний складник мови дослідники також виділяють так зване «фонове знання» або «екстралінгвістичне знання». У процесі комунікації на природній мові людині, яка говорить, і тому, хто слухає, необхідно, окрім власне мови, володіти також і суттєвими фоновими знаннями – знаннями про реальність, які не проговорюються, але мають на увазі у кожній конкретній ситуації. Наприкінці 80-х років ХХ ст. лінгвісти дійшли висновку про необхідність відображення цих знань у теоретичній моделі мови. «... неможливо зрозуміти мову, якщо не маєш уявлення про умови, у яких живе народність, що розмовляє цією мовою», – писав А. Мейє [7, с. 8].

Намагання вивчати фонові знання, спираючись виключно на раціональні підходи і уявлення про повне, вичерпне усвідомлення змісту мови, не принесли бажаних результатів, оскільки виявилось, що більшість екстралінгвістичних феноменів несвідомі, імпліцитні та не вербалізуються. Лінгвісти виявили, що у подібних дослідженнях не враховувалася наявність, як мінімум, двох рівнів буття мови – мовного (вербально-понятійного) та невербального, неявного (сміслового). Дослідники дійшли висновку, що необхідно повернутися до старої гіпотези про два рівні свідомості – експліцитній свідомості, рівні, який вербалізується й логічно усвідомлюється, та імпліцитній підсвідомості, зміст якої не вербалізується й не усвідомлюється. Саме цей підхід лежить в основі сучасної когнітивної психології та психолінгвістики. Фонові знання якраз і належать до другого, невербального, смислового рівня.

Висновки. У цій роботі ми запропонували новий підхід до вирішення проблеми типологізації імпліцитного знання. Основою цього підходу є аналіз виникнення та розвитку неявних знань в історії існування людства. Слід підкреслити, що найдавніші за своїм походженням неявні знання до цього часу не були предметом досліджень у рамках гносеології чи епістемології. Між тим, як продемонструвала наша робота, подібний тип знань відіграє знану роль у процесі пізнання сучасної цивілізованої людини. Крім того, з цим найдавнішим шаром неявних знань тісно пов'язаний тип знань, який отримується людиною, у тому числі й сучасною, в процесі аутопоезу – спільних з іншими людьми дій, спрямованих як на пізнання навколишнього світу, так і на його перетворення. Отримані таким чином знання, частіш за все, залишаються поза свідомістю, і саме вони стали об'єктом дослідження в роботі М. Полані. Крім того, серйозної уваги потребує ще один дуже важливий, але й досі практично не досліджений імпліцитний компонент когнітивної системи людини – імпліцитні знання, які притаманні природній мові. Цей складник неявних знань має обов'язковий характер, є невіддільною частиною пізнавальної діяльності, постійно впливає на усі пізнавальні процеси, навіть суто наукові, але цей вплив досі не став предметом глибокого теоретичного дослідження на філософському рівні.

Проведений аналіз дозволив запропонувати новий підхід до проблеми типологізації неявних знань, а саме – ефективність використання історико-генетичного аналізу для побудови подібної типологізації. Серйозне науково-філософське дослідження цієї тематики почалось порівняно недавно, тож необхідно продовжувати науковий пошук у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Polanyi, M. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. University of Chicago Press. 1958.
2. Микешина Л.А. Эпистемология ценностей. Москва : (РОССПЭН), 2007. 439 с. (Серия “Humanitas”).

3. Wilhelm von Humboldt. *Essays on Language*. T. Harden and D. Farelly (eds), Frankfurt, Berlin, Bern, New York : P. Lang. 1997.
4. Foucault, Michel. *The Subject and Power*. University of Chicago Press, 1982.
5. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ : Логос, 2004. 283 с.
6. Маслова В.А. Лингвокультурный код как способ описания языка. *Современная лингвистика и исследования ментальности в XXI веке*. Киев, 2014. С. 44–52.
7. Meillet, A. *The comparative method in historical linguistics*. Translated by Gordon B. Ford. Presses Universitaires de France, Jr., 1966.

References

1. Polanyi, M. (Ed.). (1958). *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. University of Chicago Press. [in English].
2. Mikeshina, L.A. (Ed.). (2007). *Epistemologiya zennostey [Epistemology of Values]*. Moscow : ROSSPEN [in Russian].
3. Wilhelm von Humboldt. (Ed.). (1997). *Essays on Language*. T. Harden and D. Farelly (eds), Frankfurt, Berlin, Bern, New York : P. Lang. [in USA].
4. Foucault, Michel. (Ed.). (1982). *The Subject and Power*. University of Chicago Press. [in English].
5. Golubovska, I.O. (Ed.). (2004). *Etnichni osoblivosti movnyh kartyn svitu [Ethnic Features of the Language Pictures of the World]*. Kyiv: Logos [in Ukrainian].
6. Maslova, V.A. (Ed.). (2014). *Lingvokulturniy kod kak sposob opisaniya yasyka [Linguacultural Code as a Way to describe a Language]*. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
7. Meillet, A. (Ed.). (1966). *The comparative method in historical linguistics*. Translated by Gordon B. Ford. Presses Universitaires de France, Jr. [in French].

Starikova Halyna Genyivna

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Kharkiv National University of Radio Electronics
14, Nauky avenue, Kharkiv, Ukraine

TO THE QUESTION OF GENESIS AND TYPOLOGY OF IMPLIED KNOWLEDGE

The article examines a special fragment of the human cognitive system – implicit knowledge. A fundamentally new approach to the analysis of this type of human knowledge is introduced, as well as to the solution of the problem of developing a holistic typology of implicit knowledge relevant to modern theory of cognition. It is proposed to take as a basis for such a typology the historical-genetic approach, which consist in considering the main stage of formation of implicit knowledge in the history of homo sapiens, analysis of different types of implicit knowledge that arise at these stages, and implementation of the first steps to create a systematic typology of implicit knowledge. In the course of the analysis the special role played by the primitive types of implicit knowledge formed at ancient people at the biological level in the course of direct practical activity of people is provided. Autopoietic origins of primitive knowledge originate from the animal ancestors of human, but at a new level acquire new qualities. An important conclusion obtained in the article is the assumption, more precisely, the statement that this oldest layer of implicit knowledge retains its significance for modern human. Not only does this knowledge take part in many human cognitive actions, it is an integral part of the fundamental, basic layer of ascending prerequisite knowledge on which almost all human cognitive activity, including scientific, is based. It should be noted that the mechanism of autopoietic acquisition of implicit knowledge has hardly changed over the past millennia. A special kind of implicit knowledge is also analyzed – implicit knowledge, which is inherent in natural language. They also formed in ancient times, but not only exist but also actively operate within the modern natural languages of mankind. Implicit components of language play an important role both in the processes of direct communication and in theoretical and scientific cognition.

Key words: *implicit knowledge, typology of implicit knowledge, autopoietics knowledge, cognitive system, natural language.*